

Roky 1968-1969 a slovenskí spisovatelia: Ilúzie – fakty – zlyhania

ANTON HYKISCH (BRATISLAVA)

Liberalizácia 60. rokov. Rok 1968 a jeho limity

Medzinárodné predpoklady

Reformné vzopätie roku 1968 v ČSSR možno pochopiť iba v globálnom kontexte. V bipolárnom svete dvoch blokov, vedených jadrovými superveľmocami, boli osudy spojencov (či satelitov) politicky, ekonomicky a kultúrne úzko prepojené so situáciou v líderskej veľmoci. Mierová „koexistencia“ spočívala na krehkej rovnováhe medzi superveľmocami a na spôsobe, ako sa vo vnútri každého tábora dokázali vyrovnáť s výzvami doby.

V komunistickom bloku si nástup informačnej spoločnosti vyžadoval korektúry politického a ekonomického modelu. Dogmatické stalinské jadro nebolo schopné akceptovať zásadnejšie zmeny. Každý pokus o zmenu končil násilným potlačením alebo „vyobcovaním“ (Juhoslávia 1949, NDR 1953, Poľsko a Maďarsko 1956). Stabilitou bloku otriasol „vnútrotáborev“ konflikt z maoistickou Čínou a následný príklon Albánska a čiastočne Rumunska k ČLR.

Chruščovovská liberalizácia mala pošramotenú tvár krízovým rokom 1956, predovšetkým krvavým zásahom v Maďarsku. Revolúcia v Maďarsku ukázala, že v satelitných štátoch sú sily, ktoré sa neuspokoja kozmetickými úpravami vnúteného socializmu, ale kladú si za cieľ obnovenie suverenity, neutralitu a vo vnútornej politike sa usilujú o povelanie monopolu komunistickej strany.

Nakoniec však vývoj v Maďarsku za Kádára ukázal, že napriek krvavej predohre je možné aj za prítomnosti sovietskej armády, viesť krajinu cestou opatrných reforiem a kultúrnej liberalizácie. Do istej miery aj Gomuľkov režim v Poľsku sa vydal obdobnou cestou. Jedine čs. komunisti (Zápotocký, Novotný) sa úporne držali prísnych dogmatických pozícií.

V 60. rokoch došlo k uvoľneniu medzinárodnej situácie. Kým ZSSR bol zaujatý možným konfliktom s Čínou, USA prežívali traumy neúspeš-

nej vietnamskej vojny. Obe superveľmoci sa usilovali pribrzdiť ekonomicky náročné preteky v jadrovom zbrojení. Črtali sa možnosti obojstranného dohodnutého jadrového moratória. Na oboch stranách sa hľadali novšie modely. Zavraždenie Johna Kennedyho a neskôr jeho brata, kríza de Gaulleovho režimu osobnej moci signalizovali vnútornú krízu západnej demokracie.

Významným faktorom bola zmena charakteru komunistických strán v západnej Európe. Eurokomunizmus bol západným variantom demokratického socializmu. Našiel širokú podporu ľavicových intelektuálov vo Francúzsku, Taliansku, Španielsku, Rakúsku (Garaudy, Fischer). Rozprúdil sa dialóg marxistov a ľavicových katolíkov. Druhý vatikánsky koncil, *aggiornamento* Jána XXIII., reflektoval výzvy nového sveta dekolonizácie, nastávajúcej globalizácie oveľa úspešnejšie ako tzv. vedecký komunizmus.

Z tejto atmosféry vyrástla v Československu liberalizácia 60. rokov, mýtický „zlatý vek“ kultúry. Odštartovala ho konferencia o Kafkovi v Libliciach. Naša verejnosť sa zoznámila s existencializmom, pravdaže iba čiastkovo. Kým Sartre bol prijateľný, Camusov *Revoltujúci človek* nesmel byť publikovaný.

V 60. rokoch sa vytvorila skvelá česko-slovenská štafeta, vzájomná pomoc intelektuálov na oboch stranách republiky, súhra *Literární noviny – Kultúrny život, Plamen – Slovenské pohľady*, atď.

Počiatkom generálneho útoku na doterajšie konštanty režimu bol IV. zjazd čs. spisovateľov v Prahe v júni 1967. Represálie po zjazde iba priliali olej do ohňa nespokojnosti. Naplno vypukla po januári 1968.

Idea roku 1968

Revolta vybuchla takmer súčasne v západnej Európe, predovšetkým vo Francúzsku a v ČSSR. Napriek vonkajším zhodám (odpor proti establishmentu, účasť mládeže, mimoparlamentná opozícia, sociálna utópia), smerovali tieto pohyby k rozdielnym cieľom. V Paríži prevládla ultraľavica, maoisti, trockisti, anarchisti smerujúci k utopickému socializmu a proti buržoáznej demokracii. V Prahe a v Bratislave išlo o pohyb smerom doprava, k humanizácii socializmu, k spolupráci s nekomunistami, kresťanmi, s národnými silami. V konečných cieľoch sa francúzsky a československý rok 1968 križovali na opačných póloch. U nás – obnova suverenity, oslobodenie spod superveľmoci, obnova pluralitného politického modelu, voľná súťaž politických síl, trhová ekonomika.

Limity reformy socializmu

Január 1968 v rámci KSČ mal byť účelovou korekciou dovtedajšej dogmatickej stalinskej politiky. Tak ho chápal aj Dubček, vtedy spolu s Biľakom aj Černíkom, Smrkovským a ďalšími. Socializmus s ľudskou tvárou. Rehabilitovaní komunisti. Zahraničnopolitické aj vnútropolitické konštanty mali byť zachované. Neblahá skúsenosť z revolúcie v susednom Maďarsku bola varovaním.

Zrušenie predbežnej cenzúry 3. marca 1968 rýchlo prelomilo tieto komunistické limity. *Akčný program KSČS* z apríla mal určiť hlavné smery prestavby modelu. V priebehu týždňov sa ukázalo, že celonárodná diskusia ide a pôjde poza tieto limity, za hranice vykolíkané KS.

Hlavnými aktérmi a rozširovateľmi priestoru spoločenskej diskusie bola inteligencia, predovšetkým novinári, publicisti, spisovatelia, umelci, vedeckí pracovníci, najmä ekonómovia a sociológovia.

Tragický omyl roku 1968 spočíval v ilúzii, že slovné posúvanie (či odstránenie) bariér znamená aj reálne posunutie či odstránenie. V eufórii od jari do neskorého leta sa zabudlo, že mnohé bariéry sú neodstrániteľné. Limity zostali.

Zahraničnopolitické limity: členstvo vo Varšavskej zmluve a z toho vyplývajúce záväzky, úsilie o umiestnenie sovietskych vojsk na území ČSSR. Rozdelenie sfér vplyvu (Jalta).

Vnútropolitické limity: vedúca úloha komunistickej strany, praktická nemožnosť súťaže, slobodných volieb, ohraničená úloha nekomunistických strán Národného frontu, fixácia cieľa spoločenského vývoja – socializmus, nadradovanie strany nad štát, atď.

Ekonomické limity: znárodnenie výrobných prostriedkov, obmedzenie súkromného vlastníctva, protiklad plánu a trhu, monopol zahraničného obchodu, ekonomická integrácia v rámci RVHP, neexistencia konkurencie.

Štátoprávne limity: asymetrický model riešenia vzťahu Čechov a Slovákov, nestabilita možnej dvojčlennej federácie, centralizmus versus samospráva.

Ideologické a kultúrne limity: ľavicové myslenie, „vedecká“ ideológia versus náboženské presvedčenie, postavenie cirkví a iných občianskych spoločností, odpor k pravicovým ideológiám, nutnosť selekcie, problém cenzúry, sloboda tvorby, prenikanie „západnej“ ideológie, vlastenectvo, národná identita, svetoobčianstvo, bipolárny svet – jeden svet, atď.

Nastolili sa problémy. Nikto si však nekládol otázku, ako a či sú vôbec riešiteľné v konkrétnej situácii.

Rozkol slovenských spisovateľov v apríli 1968

Samozrejme, že slovenská kultúrna elita sa zúčastnila na celospoločenskom pohybe. Vedúcimi silami boli týždenník Zväzu slovenských spisovateľov *Kultúrny život*, mládežnícky denník *Smena*. Postupne sa pridávali aj ďalšie médiá: rozhlas (brzdený dogmatickým vedením literárno-dramatického vysielania) a televízia (s obmedzeným vlastným slovenským programom).

Spomeňme najaktívnejších autorov z *Kultúrneho života*: Pavol Števec, Roman Kaliský, Ladislav Mňačko, Agneša Kalinová, Zora Jesenská, Dominik Tatarka, Ivan Kupec, Ivan Mojík, Anton Hykisch, Eugen Loebel, Rudolf Olšinický, Miroslav Hysko a i. V *Smene*: Ján Čomaj, Milan Vároš a i.

Predohrou nástupu kultúrnej opozície bol už spomenutý IV. zjazd čs. spisovateľov v Prahe v lete 1967. Za prítomnosti tajomníka ÚV KSČ Hendrycha odzneli zásadné prejavy celospoločenskej kritiky: Ludvík Vaulík, Milan Kundera, Pavel Kohout. Arnošt Lustig prišiel v battle dresse izraelskej armády. Treba povedať, že českí progresivisti neinformovali slovenských kolegov o chystanej kritikej ofenzíve. Slováci ostali prekvapení. To by nebolo najhoršie. Horšie bolo, že časť významných funkcionárov vtedajšieho ZSS (Mihálik, Válek, Novomeský, Matuška aj Mňačko a ďalší) nielenže nepodporila českú ofenzívu, ale naopak. Vznikol konfúzny list, kde sa slovenskí spisovatelia ohradili proti zneužívaniu zjazdu na politické ciele, spisovatelia by sa mali venovať otázkam tvorby a pod. Samozrejme, tento list poslužil novotnovskému vedeniu.

Spomínaný list podpísala skupina funkcionárov ZSS, ale nie všetci slovenskí účastníci zjazdu. To bol zárodok rozkolu medzi slovenskými spisovateľmi.

Rozkol pokračoval po afére s Mňačkovým demonštratívnym odchodom do Izraela v lete 1967. I keď časť progresivistov nepovažovala Mňačkov odchod práve v tej rozhodujúcej chvíli za šťastný a premyslený, predsa sa postavila na Mňačkovu obranu. Naopak, strane a štátu verný výbor ZSS odsúdil represálie proti Mňačkovi.

Rozkol sa v priebehu jari 1968 prehĺbil. Na stránkach *KŽ* prevládli hlasy progresivistov. Na mimoriadnej konferencii slovenských spisovateľov 2. apríla 1968 v hoteli Dukla došlo k ostrému stretu medzi reformátormi a dogmatikmi. Skupina významných básnikov: Miroslav Válek, Vojtech Mihálik a Ladislav Novomeský, verná Novomeskému vyhláseniu, že „nehodlá pod plášťom demokratizácie asistovať pri demontáži socializmu“, ohlásila odchod z redakčnej rady *KŽ*, deklarovala nesúhlas s líniou

progresivistov. Založili (obnovili) s Husákovou pomocou týždenník *Nové slovo*, ktorý sa stal tribúnou husákovského ponímania reformiem. Ku skupine básnikov sa pridali aj Vladimír Mináč a ďalší autori.

Ústrednou otázkou sa stala známa dilema „Demokratizácia – versus – federalizácia“. Pravdaže, táto dilema bola falošná, nemohlo ísť o žiadne poradie. Aj v prejave na aprilovej konferencii som dokazoval, že oslobodenie občana a oslobodenie národa je jeden a ten istý proces. Federalizácia republiky musí ísť paralelne s procesom demokratizácie politického systému. Je neoddeliteľnou súčasťou očisty.

Kým reformátorské kridlo spisovateľov pokračovalo v nastoľovaní tém prestavby systému (viď napr. Hykischov článok *Druhá fáza experimentu „D“*, č.24, KŽ), zatiaľ Husáková skupina využívala aspekty nacionálneho pohybu.

Husákov režim a slovenskí spisovatelia

Po vstupe vojsk 21. augusta 1968 síce takmer všetci spisovatelia protestovali a básnici žiaľili nad okupáciou. No zápas o zachovanie kultúrneho týždenníka ako platformy demokratizácie ostal iba na reformistoch. Na konferencii v decembri 1968 sa reformnej skupine podarilo získať podporu väčšiny spisovateľov. Na čelo ZSS zvolili dočasné vedenie zväzu v zložení Ivan Kupec, Ladislav Ťažký a Anton Hykisch.

Paradoxne, v tom istom čase Husák zariadil pri tvorbe novej vlády Slovenskej socialistickej republiky, aby sa ministrom kultúry stal Miroslav Válek. Mihálik sa stal na krátky čas predsedom Snemovne národov Federálneho zhromaždenia ČSSR, Novomeský, vzhľadom na zdravotné ťažkosti, sa postupne stiahol z politického života. Válek sa stal aj členom predsedníctva ÚV KSS a dlhoročným ministrom kultúry. Tieto posty zastával prakticky až do novembra 1989.

Vladimír Mináč sa stal predsedom Matice slovenskej. Z funkcie bol spoluzodpovedný za čistky v MS. Odmietol snahy o oživenie vzťahov s početnou a vplyvnou slovenskou emigráciou v Amerike oznámkovanou ako „klérofašistická“ či „separatistická“.

Tak sa stala federalizácia posledným a jediným výdobytkom slovenskej kultúry po roku 1968.

Na konferencii slovenských spisovateľov v apríli 1969 sa Mihálikovej skupine podaril návrat do vedenia zväzu. Do čela ZSS bol zvolený Andrej Plávka. Reformní spisovatelia boli postupne vytlačení zo všetkých zväzových orgánov. ZSS vydal vyhlásenia proti politike reformistov

v roku 1968.

Po brutálnom potlačení demonštrácií 21. augusta 1969 na prvé výročie vpádu vojsk v Prahe a v Bratislave začal sa pohon proti všetkým „pravicovým“ exponentom a „anti-socialistickým živlom. Prvým signálom bol referát prvého tajomníka ÚV KSS Štefana Sádovského (Pravda 4. 11.1969). Citujem:

„Zásluhou súdruhov Novomeského, Mihálíka, Válka, Mináča a ďalších sa prehĺbil diferenciačný proces v spisovateľskej obci, nepodarilo sa zahriať zdravé a komunistické strane oddané sily v tejto významnej spoločenskej organizácii, hoci proti týmto čestným súdruhom a vynikajúcim predstaviteľom slovenskej kultúry pálili zo všetkých kalibrov ľudia typu Zory Jesenskej, Mňačku, Hykischea, ale aj Löbla a iných, medzi ktorých patrí, žiaľ, aj s. Števček.“ (Pravda, 4.11.1969)

Vzápätí nasledovali škandalizujúce seriály v tlači a v rozhlase o jednotlivých aktéroch reformného roku, čo malo za následok stratu zamestnania a zákaz publikovania.

V roku 1971 Plávkov výbor ZSS hromadne vylúčil prvých vyše 30 slovenských spisovateľov zo zväzu, čím „legalizoval“ ich umlčanie. Druhá vlna vylúčovania pokračovala po roku 1977, po vzniku Charty 77.

Napriek nekonečným ústupkom „strane verných“ súdruhov, režim nepovolil zväzu vydávať svoj vlastný týždenník. Až v roku 1988 pod vedením Vincenta Šabíka mohol začať vychádzať liberálnejší *Literárny týždenník*. Istým fórom pre voľnejšiu publicistiku bol stranický týždenník *Nové slovo*, ktorý v 80. rokoch uvoľnil slovo mladšej, národne orientovanej generácii s programom „Dnešok je naša pevnina“ (D. Machala a iní).

Slovenská podoba normalizácie, rozkvet románu

Normalizácia v slovenskej kultúre mala miernejšiu podobu ako v Čechách. Prečo tak bolo, možno objasnia iní diskutujúci. Väčšina proskribovaných autorov musela opustiť dovtedajšie zamestnanie, ale až na Kaliského – nemusela pracovať vo výrobe. Prežili v rôznych organizáciách na podradných miestach ako knihovníci, dokumentaristi, propagační pracovníci a pod. Režim odmeňoval spisovateľov blahosklonnejšie. Zaslúžilými umelcami sa stali napr. Ľubomír Feldek, Vincent Šíkula, Vladimír Mináč a pod. Je kuriózne, že skupiny normalizátorov sa grupovali dokonca na akomsi konfesijnom základe. Jednu skupinu predstavoval Pezlár (z bývalej rodiny trockistu, proces proti jeho otcovi sa chystal v rokoch 1959-1960) s voľným napojením na protestantské tradície. Druhú skupinu predstavoval Válek, Mihálik, Šmatlák, Šabík, všetci so skrývaným „kato-

líckym“ podhubím.

Vzhľadom na nepočtetnosť slovenského literárneho disentu došlo počas 20 rokov normalizácie postupne k rozkvetu slovenského románu. Do literatúry vstúpila mladšia generácia autorov, ktorá sa neangažovala v roku 1968. Neskôr dostali obmedzený priestor aj ďalší prozaici. Uvedme mená ako Vincent Šikula (trilógia Majstri), Peter Jaroš (Tisicročná včela), Ladislav Ballek (Pomocník, Agáty), Anton Hykisch (Čas majstrov, Milujte kráľovnú), Anton Baláž, neskôr Ladislav Ťažký.

Tieňom tohto obdobia ostávajú vrchnosťou vynútené sebakritické vyhlásenia viacerých autorov, často šalamúnsky formulované, ktoré umožnili legálne publikovanie neskôr aj kritických diel v gorbačovovskom období. Svojím spôsobom ich nebrali vážne ani spisovatelia, ani ich čitatelia.

Ilúzie a realita – Myšlienkové dedičstvo 1968

Ako aktívny účastník roku 1968 na Slovensku po 40-ročnej skúsenosti nachádzam na roku 1968 pozitívne aj negatívne črty.

Obrovské spoločenské vzopätie roku 1968 („jednota národa“), dočasné spojenectvo reformných komunistov a miliónových nás nekomunistov sa zakladalo na niekoľkých premisách, ktoré sa neskôr ukázali ako *ilúzie*:

1. *Socializmus s ľudskou tvárou* – Program prestavby politického systému na čele s komunistickou stranou bol stelesnený v Akčnom programe KSČS. Aj v prípade víťazstva Dubčekovho krídla, by tento program bol *neuskutočiteľný* vzhľadom na nátlak ZSSR. Pritom však treba uznať, že *Akčný program* bol jedinečným uceleným materiálom reformom evolučnou cestou v celom tzv. socialistickom tábore (na rozdiel od radikalizmu udalostí v Maďarsku v r. 1956).
2. *Socializmus je reformovateľný* – Udalosti ukázali, že pri zachovaní vedúcej úlohy KS a bez transformácie vlastníckych vzťahov socializmus je *nereformovateľný*.
3. *ČSSR môže byť príkladom socialistickému svetu* – Tento mesianizmus, osobitne prítomný medzi českými i avicovými intelektuálmi, bol načisto iluzórny. Narušenie sfér vplyvu obidvoch superveľmocí bolo nereálne. Dubčekova skupina ľahkomyselne podcenila zahraničnopolitické konštanty. Vpád do ČSSR 21.8.1968 americká strana považovala za vnútroblokovú záležitosť sovietskej superveľmoci.

Čo sa týka role slovenských spisovateľov, možno povedať, že časť z nich podľahla týmto ilúziám, časť ostala alibisticky v službách režimu.

Väčšina však ostala pasívna, inštinktívne tušila nejakú pascu a neangažovala sa. Či išlo o zlyhanie, nech posúdia dejiny.

Positívny odkaz roku 1968 pre budúcnosť

- *Pasívny nenásilný odpor celého obyvateľstva Československa proti agresorovi*, predovšetkým po 21. auguste 1968 ostáva jedinečným fenoménom vo svetových dejinách 20. storočia. Morálne vzopätie všetkých spoločenských vrstiev Čechov, Slovákov i národností ČSSR na obranu suverenity a nezávislosti krajiny a na podporu legálnej vlády. (Porovnajme s revolúciou v Maďarsku roku 1956).
- *Nekomunistická väčšina občanov zachránila svojim masovým odporom skupinu reformných komunistov*. 13 miliónov nekomunistov zachránilo skupinu reformných komunistov, a tak aj renomé 1 milióna členov represívnej komunistickej strany. Občania dúfali, že reformy umožnia dôstojnejší život v štáte. Vďaka charizme Alexandra Dubčeka uverili, že komunisti budú tolerantnejší k ostatným občanom.
- *Slobodné masmédiá boli schopné úspešne bojovať proti vojenskej okupácii a zabezpečili fungovanie štátu bez legálnej vlády*. Ide o politologicky jedinečný fenomén na svete. Nezávislí novinári a štátom nekontrolované rozhlasové stanice v týždni bezvládia (7 dní po 21.8.1968) dokázali mobilizovať 14 miliónov ľudí okupovanej krajiny v záujme zachovania mieru, nenásilia a udržania hospodárskeho chodu krajiny. Spojený nenásilný odpor Čechov a Slovákov prinútil Brežneva rokovať s unesenými čs. reformnými politikmi.
- *Hľadanie tretej cesty*. Rok 1968 práve svojimi protirečieniami a limitmi je aj pokusom hľadať a formulovať parametre „tretej“ cesty medzi byrokratickým socializmom a klasickým liberálnym kapitalizmom. V tomto zmysle môže byť inšpiráciou (i varovaním) pre ostatné krajiny v 21. storočí.

Záverom chcem povedať, že vzostup a pád rokov 1968-1969 zmenil chod môjho života. Rozdelil moje osudy na roky „pred“ a „po“. Tak sa stalo aj miliónom ľudí mojej generácie.

Napriek všetkým zlyhaniam, nepochopeniu, ilúziám ostáva však nezmazateľný odkaz pre budúcnosť:

Rok 1968 bol veľkým rokom spojenej energie miliónov utláčaných občanov Československa zacielenej na nadobudnutie stratenej slobody a ľudských práv. Je obdobím nevidaného vzopätia Čechov a Slovákov proti ozbrojenej agresii cudzej mocnosti, a to nenásilnými prostriedkami v mene demokracie, slobody a suverenity vlasti. Mnohí spisovatelia sa na tomto pohybe aktívne zúčastnili.

Rok 1968 je historickou udalosťou, ktorá rozhodujúcou mierou poznamenala tvár 20. storočia. Táto historická skúsenosť môže pomôcť aj ľuďom 21. storočia.

